

УДК 37.026:373.31

Барбашова І.А.

## ПІДРУЧНИКОВИЙ РЕСУРС У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЗОРОВОГО СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ УЧНІВ

**Постановка проблеми.** Створення ефективної системи зорового сенсорного розвитку молодших школярів обов'язково передбачає аналіз підручників для школи І ступеня, оскільки саме в них конкретизується зміст початкової освіти та моделюються способи його засвоєння з урахуванням специфіки різних навчальних предметів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У дидактиці початкової школи знайшли висвітлення певні теоретико-практичні аспекти щодо педагогічного керівництва сенсорним розвитком учнів: обґрунтування необхідності спеціально організованого навчання зоровому сприйманню (Я. Коменський, Дж. Локк, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф. Фребель, Ф. Дістервег, К. Ушинський, М. Корф, С. Русова, Ю. Фаусек, Є. Тихеева, М. Монтессорі, В. Вахтерев, П. Каптерев та ін.); з'ясування особливостей зорового розрізнення школярами зовнішніх властивостей предметів і явищ (І. Волобуєва, О. Галкіна, С. Коробко, О. Костюченко, В. Котирло, В. Мухіна, В. Олійник, О. Проскура та ін.); визначення методів і форм навчання зорової перцепції (М. Богданович, В. Вільчинський, І. Волобуєва, Л. Денисенко, Л. Кочина, Л. Любарська, О. Прищепа, О. Савченко, Н. Скрипченко, В. Тименко та ін.).

**Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.** Разом з цим, підручковий фонд як засіб сенсорного розвитку учнів 1-4 класів потребує подальшого вивчення.

**Формулювання цілей статті** полягає у виявленні можливостей підручників школи І ступеня щодо вдосконалення зорової перцепції молодших школярів.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Розвиток зорового сприймання учнів початкової школи забезпечують перш за все підручники з образотворчого мистецтва (Л. Любарська, М. Резниченко, О. Протопопова), які цілеспрямовано організують формування в школярів еталонних уявлень про кольорові й просторові властивості предметів та оволодіння раціональними способами їх обстеження.

Найголовніша інформація про системи сенсорних еталонів зі специфічними міжелементними відношеннями подана в навчальній книзі для 1 класу [5, с.63]. На рівні емпіричних фактів учні усвідомлюють розподіл кольорів на ахроматичні та хроматичні; послідовність хроматичних тонів у спектрі та колірному колі; відмінності між основними й похідними, теплими й

холодними, спорідненими й контрастними кольорами; серіацію відтінків за світлотою; види простої геометричної форми – площинні фігури та об'ємні тіла; особливості складної (складеної) форми, взаємозв'язок основної форми та її частин; співвіднесення предметів за розміром, варіанти їх розміщення в просторі. Ці знання повторно репрезентовані в підручниках для наступних класів, але вже у вигляді понять, з поглибленням, розширенням та узагальненням раніше викладених відомостей.

Для забезпечення набуття дітьми досвіду раціонального обстеження зовнішніх якостей предметів і явищ у підручники включені знання про способи художньо-естетичної діяльності, а також її різні види, потужними засобами реалізації якої є вправи, завдання, орієнтовні зразки виконання навчальних дій, алгоритми здійснення операцій, питання до ілюстрацій, пам'ятки.

Розкриємо особливості провідних структурних компонентів підручників у збагаченні зорової перцепції учнів.

Навчальні тексти, головним призначенням яких є повідомлення знань, представлені кількома різновидами. За обсягом матеріалу можна виокремити мікро- й макротексти. Логіку їхнього включення у процес навчання ми пов'язуємо з поступовим опануванням учнями навички читання. Мікротексти використовуються в основному в книзі для 1 класу, вони подані згорнутими повідомленнями та позначені поліграфічно виділеною рубрикою «Запам'ятай!». Макротексти як компоненти підручників для 2 – 4 класів є розгорнутими навчально-пізнавальними статтями з певною системою пояснень, міркувань, доказів. У переважній більшості такі тексти містять ілюстрації, запитання до школярів, що стимулює їхню пізнавальну діяльність, підвищує емоційність навчання.

З урахуванням провідної дидактичної функції тексти розподіляються на основні, додаткові та пояснювальні. Основні тексти містять дидактично обґрунтовану, відібрану відповідно до навчальної програми інформацію про колір та форму предметів. Додаткові тексти поглиблюють, розширюють знання молодших школярів з важливих компонентів змісту навчального матеріалу сенсорного спрямування. У підручниках, що аналізуються, ці тексти подані рубрикою «Зверни увагу!» або позначаються сигналами-символами у вигляді предметних малюнків. Пояснювальні тексти використовуються для тлумачення особливостей зовнішніх ознак предметів, причин певних явищ образотворення, способу виконання навчальних дій. Такі тексти можуть складати частину словесного супроводу ілюстрацій, роз'яснити алгоритм виконання вправ і завдань (рубрики «Працюй так», «Послідовність виконання», «Послідовність малювання», «Послідовність ліплення» тощо).

Відповідно до характеру відображення дійсності поділяємо тексти на емпіричні, теоретичні та інструментально-практичні. Якщо головною функцією емпіричних (насичені фактичним матеріалом про різноманітність зовнішніх

властивостей предметів і явищ) та теоретичних (характеризують базові поняття з кольорознавства та формоутворення) текстів є інформаційна, то інструментально-практичні тексти виконують перетворювальну функцію та спрямовані на розкриття провідних способів образотворчої діяльності.

Незаперечне значення в розвитку зорового сприймання молодших школярів має ілюстративний матеріал як самостійне джерело перцептивної інформації або конкретизація змісту тексту й позатекстових компонентів.

Ілюстрації в навчальних книгах представлені фотографіями реальних предметів, художньо-образними зображеннями об'єктів навколишньої дійсності, а також схемами, які передають ознаки предметів та зв'язки між ними за допомогою умовних позначень. Фотографічно подані скульптурні зображення, зразки декоративно-ужиткового мистецтва, архітектурні споруди, вироби в техніці об'ємної паперопластики, ліплення, плетіння тощо. До художньо-образних ілюстрацій, які складають питому вагу всього ілюстративного матеріалу, належать репродукції творів образотворчого мистецтва, дитячих робіт, авторські малюнки художнього оформлення. Схематичними ілюстраціями є зображення сонячного спектра та колірного кола, геометричні фігури, технологічні карти виготовлення виробів з різних матеріалів, зразки композиційних поєднань деталей орнаментів тощо.

Ураховуючи особливості взаємозв'язку з текстом, ілюстрації можна розподілити на провідні, рівнозначні з текстом та обслуговуючі його. Провідні ілюстрації є носієм перцептивної інформації й тому часто замінюють основний текст. Використання цього виду унаочнення найбільш поширене в підручнику для 1 класу, оскільки засвоєння знань про певні властивості кольору ще не може бути організоване на рівні формування теоретичних понять і здійснюється через утворення первинних емпіричних уявлень. Рівнозначні з текстом ілюстрації складають те наочне підґрунтя, без якого вербальна характеристика зовнішніх ознак предметів буде для учнів незрозумілою. Обслуговуючі ілюстрації доповнюють, емоційно посилюють зміст текстів та завдань, але не є об'єктом спеціально організованого спостереження й збагачують сенсорний досвід учнів опосередковано.

Цілком погоджуючись із думкою Я. Кодлюк про те, що поняття «ілюстративний матеріал» включає не лише ілюстрацію, а й словесний супровід до неї [3, с. 183], охарактеризуємо особливості текстових посилань на наочні зображення.

У навчальній книзі для 1 класу словесний супровід до ілюстративного матеріалу має відносно самостійний статус і власну структуру. До провідної ілюстрації додається розгорнута система вербальних посилань, яку найчастіше складають такі елементи: а) зазначення способу обстеження («порівняй два зображення», «розглянь картину», «придивись до малюнків», «поглянь на

фігурки» тощо); б) пояснювальний мікротекст емпіричного або інструментально-практичного характеру з повідомленням перцептивної інформації, необхідної для розуміння ілюстрації; в) завдання й запитання до аналізу унаочнення. Рівнозначну з текстом ілюстрацію супроводжує двохелементна система посилань – рекомендації щодо способу обстеження та запитання до змісту зображення. Відсутність пояснювального тексту ми пов'язуємо з тим, що у більшості випадків рівнозначні з текстом ілюстрації розміщуються в підручнику після основного тексту, у якому вже надана потрібна для сприймання інформація.

Ілюстративний матеріал підручників для 2-4 класів, як правило, самостійного словесного супроводу не має, тому вся система посилань на нього знаходиться безпосередньо в текстах і теж включає характеристику способу обстеження зображення, роз'яснення його сенсорного змісту, організацію засвоєння цього змісту за допомогою відповідних запитань.

Пріоритетна роль у реалізації процесуальності образотворчої діяльності належить вправам і навчальним завданням. Вправи найчастіше мають тренувальний характер, спрямовані на багаторазове виконання певної перцептивної дії, передують основному завданню та складають певну його частку. Незважаючи на різноманітність змісту, завдання характеризуються схожістю структури, яка включає такі елементи: а) визначення дії та її кінцевого результату (намалюй кілька предметів; зобрази дерево; виконай образ птиці; зроби аплікацію; виліпи овочі й фрукти; склади орнамент-візерунок; виконай карнавальну маску; виготов казковий персонаж у техніці паперопластики; створи декоративний образ квітів тощо); б) чіткий опис способу виконання у вигляді короткого або докладного пояснювального тексту. Додамо, що зазвичай вправи та завдання наводяться в навчальних книгах після текстів або провідних ілюстрацій і спрямовані на застосування засвоєних знань у стандартних і творчих ситуаціях.

Щодо типології вправ і завдань, то найбільш поширеним їх видом є відтворення кольорових і просторових властивостей об'єктів сприймання в таких варіантах: а) за наявним зразком, який одночасно демонструє результат виконання й процес його отримання; б) за уявою, коли порядок здійснення дії задається лише вербально. Домінування таких завдань ми пояснюємо вимогами художньо-практичної діяльності, адже саме вона відіграє провідну роль в опануванні молодшими школярами основ образотворчого мистецтва. Проте деяка однотиповість навчальних завдань знижує ефективне формування зорових сенсорних умінь. Доречно, на наш погляд, доповнити апарат організації засвоєння завданнями інших типів – на класифікацію, серіацію, вибір, ідентифікацію об'єктів сприймання за різними зовнішніми ознаками. Поза увагою авторів досліджуваних підручників залишилась також проблема інтеріоризації, тобто поступового переведення перцептивних дій від

предметних маніпуляцій з об'єктами до операцій, які виконуються суто у форматі сприймання. Дбаючи про поетапність цього процесу, до варіантів виконання навчальних завдань за зразком або уявою варто додати ще такий, за якого учні мали б можливість сполучати, накладати, приміряти матеріальні об'єкти для порівняння обстежуваних властивостей.

Широкі можливості у формуванні зорової, особливо просторової, перцепції молодших школярів мають альтернативні підручники з математики, підготовлені М. Богдановичем [1] та Л. Кочиною і Н. Листопад [4]. Об'єднувальним для них фактором є відповідність одній навчальній програмі, реалізація головних змістових ліній сенсорної спрямованості: «Ознаки, властивості, відношення предметів» і «Геометричні фігури».

Ознайомлення школярів з формою, розміром і положенням предметів у просторі організується засобами обох комплектів навчальних книг з перших уроків. При цьому засвоєння дітьми розмаїття форм організується впродовж усього періоду навчання в початковій школі, усвідомленню ж відношень між об'єктами сприймання за величиною та взаємним розміщенням перевага надається в першому класі.

Навчальний матеріал сприяє опануванню учнями багатьох просторових еталонів. Так, знання про розташування предметів у просторі й на площині, які відображаються словами «на», «над», «поруч», «під», «між», «поза», «посередині», «спереду», «позаду», «зліва», «справа», «зверху, знизу», чітко подані в усіх підручниках. Відомостей про просторові відношення типу «лівіше-правіше» в навчальних книгах зовсім немає, а в «Математиці» М. Богдановича бракує ще й матеріалу про взаємозв'язки «вище – нижче».

Розбіжності предметів за розміром представлені за допомогою серіації об'єктів сприймання в порядку зростання або спадання їхньої загальної величини, довжини, ширини, висоти, товщини. На нашу думку, більш систематизовано це здійснено Л. Кочиною та Н. Листопад, оскільки необхідна інформація згрупована за певною ознакою, а її вивченню присвячені окремі уроки.

Фактологічну базу для засвоєння молодшими школярами еталонів геометричної форми становлять відомості, подані різновидами площинних фігур і об'ємних тіл.

У підручниках Л. Кочиної та Н. Листопад знання про плоскі геометричні фігури репрезентовані у вигляді різнорівневої системи, класифікаційними підрозділами якої є точка; лінії (прямі, криві, ламані; замкнені, незамкнені), промінь, відрізок; кути (прямі, тупі, гострі); багатокутники – трикутники (прямокутні, тупокутні, гострокутні; різносторонні, рівнобедрені, рівносторонні), чотирикутники (прямокутники, квадрати), п'ятикутники, шестикутники; круг і коло. В іншому комплекті навчальних книг за межами цієї

системи залишились відомості про геометричну фігуру промінь і класифікаційні підвиди трикутників за сторонами й кутами.

Знання про об'ємні тіла точніше представлені М. Богдановичем і класифіковані так: круглі тіла (циліндр, куля, конус і його підвид – зрізаний конус) та призми й піраміди (призма, паралелепіпед, куб, піраміда та її підвид – зрізана піраміда).

Як бачимо, змістовий компонент підручників з математики має деякі розходження, але апарат організації засвоєння дібраний у них на основі схожих підходів. Тому подальший розгляд будемо здійснювати шляхом характеристики спільних тенденцій.

Процес оволодіння школярами способами обстеження просторових якостей предметів реалізується в навчальних книгах на основі діяльнісного підходу до засвоєння змісту освіти. Матеріал поданий таким чином, що спонукає учнів до ретельного аналізу, порівняння, зіставлення непомітних відмінностей форми, величини, взаєморозміщення об'єктів сприймання. Виконання цих перцептивних операцій спроектовано в завданнях пізнавального, навчального та практичного спрямування. Метою пізнавальних завдань є безпосереднє обслідування певної властивості предметів; у навчальних завданнях отримання кінцевого результату залежить від вирішення включеної до їхнього складу сенсорної дії; практичні вправи передбачають відтворення якостей об'єктів у кресленнях, вимірювання довжини відрізків і ламаних тощо.

Проаналізуємо далі ресурси окремих структурних компонентів підручників у формуванні в школярів зорових сенсорних умінь.

Текстів, у яких репрезентуються знання про просторові властивості предметів, у навчальних книгах небагато. Вони присвячені визначенню особливостей тієї чи іншої геометричної форми (точка, відрізок, кути, прямокутник, квадрат, круг і коло, об'ємні тіла), представлені мікротекстами, є основними за дидактичною функцією; емпіричними, теоретичними або інструментально-практичними за характером відображення дійсності.

Ілюстративний матеріал доречно класифікувати за жанровими ознаками. На цьому підґрунті виділимо предметні, сюжетні ілюстрації, схеми (геометричні фігури й тіла), креслення. Предметні унаочнення в основному слугують для ознайомлення учнів з кольором і розміром; носіями цих ознак є різноманітні зображення навчального обладнання (палички, олівці, ручки, лінійки), іграшок, птахів, звірів, овочів, фруктів, ягід, квітів, предметів побуту й одягу, архітектурних споруд тощо. Сюжетні малюнки найчастіше забезпечують усвідомлення школярами просторових відношень між об'єктами сприймання. Схематичні ілюстрації та креслення, які в навчальних книгах є найбільш чисельними, складають наочну основу для формування в учнів уявлень про еталони форми. Зазначимо, що за характером взаємозв'язку з іншими

компонентами, ілюстрації належать до провідних, оскільки саме вони виступають носієм перцептивної інформації.

Найважливіше значення в організації засвоєння школярами знань про зовнішні ознаки предметів, особливо в утворенні способів їх обстеження, мають завдання й запитання. У підручниках чітко простежуються два їхніх види: ті, що безпосередньо спрямовують учнів на розрізнення сенсорних ознак (покажи на малюнку прямі, відрізки, промені; з яких фігур складено малюнки?; між якими звірятами мишеня?), і такі, у яких процес сприймання обумовлений виконанням головної розумової або практичної дії (напиши стільки паличок, скільки малих м'ячів; скільки на малюнку замкнених ліній, скільки незамкнених?; на скільки фігур поділено фігури?). Структура завдань і запитань різних видів має, звичайно, певні відмінності, але спільними для них елементами є: а) визначення сенсорних властивостей, що належать сприйманню, б) ілюстративний матеріал, на основі якого здійснюватиметься процес обстеження.

З урахуванням спроектованих способів перцептивної діяльності завдання навчальних книг з математики можна згрупувати таким чином:

- класифікація об'єктів за формою, розміром і розміщенням у просторі (знайди серед чотирикутників прямокутники, серед прямокутників квадрати; скільки на малюнку великих грибів, а малих?; який відрізок накреслено вертикально, горизонтально, похило?);
- серіація об'єктів за розміром (назви звірят від найнижчого до найвищого; яка смужка довша, яка ширша?; покажи, який глечик найбільший, найменший?);
- ідентифікація кількох об'єктів (на які фігури поділено відрізком чотирикутник?; знайди зайву фігуру, чим вона відрізняється від решти?; порівняй довжину відрізків; на якому геометричному тілі є круг, квадрат, прямокутник, трикутник?);
- відтворення просторових властивостей об'єктів (накресли в зошити такий самий відрізок, на 4см довший; накресли в зошиті таку ламану лінію, як на малюнку справа; по клітинках у зошиті побудуй прямий кут; виміряй найбільші сторони трикутника, чотирикутника, накресли такі фігури у зошиті).

Окрему групу складають завдання з називання зовнішніх ознак предметів, що має важливе значення для категоризації зорових образів у свідомості учнів.

Ця типологія вміщує найбільш вимогливі до сенсорного розвитку завдання, які сприяють ефективному утворенню системних еталонних уявлень і поступовому ускладненню способів обстеження предметів. Однак, поетапність розгортання перцептивної діяльності, обумовлена процесом її інтеріоризації, реалізована в підручниках не повною мірою. Усі наведені завдання побудовані

на основі зорового співвіднесення об'єктів сприймання. Предметні дії, тобто накладання, прикладання, вкладання реальних предметів, розміщення їх на площині в заданих відношеннях, які мають передувати зоровим операціям і, до того ж, визначені в навчальній програмі, майже зовсім не передбачаються (виключення складає лише вибір прямих кутів серед інших шляхом послідовного накладання на них косинця). На нашу думку, не вистачає також завдань на виконання перцептивних дій за уявою, коли дитині потрібно орієнтуватися лише на словесну характеристику зовнішніх властивостей об'єктів, без порівняння зі зразком.

Слід зазначити, що розвивальний вплив на зорове сприймання школярів посилюють навчальні посібники для початкової школи (альбоми з образотворчого мистецтва, зошити з друкованою основою з математики, читання та письма). Особливе місце серед них займають посібники, спрямовані на ознайомлення першокласників з формою букв і цифр, формування вмінь орієнтуватися в графічній сітці зошита. Удосконаленню кольорових та просторових умінь сприяють також, хоча й опосередкованим шляхом, навчальні книги з трудового навчання [2, с.76], оскільки завдання з виготовлення виробів обов'язково передбачають здійснення ретельного зорового контролю об'єктів праці.

**Висновки.** Отже, при всій розбіжності аналізованих підручників з образотворчого мистецтва та математики в них виявляється певна єдність в організації розвитку зорового сприймання молодших учнів: добір вичерпної інформації про кольорові та просторові властивості предметів, моделювання в різнотипових завданнях раціональних способів їх обстеження, проте вони потребують доповнення в аспекті забезпечення повноцінної інтеріоризації перцептивних дій.

**Перспективи подальших досліджень** можуть бути пов'язані з вивченням сучасного методичного забезпечення формування в учнів початкової школи зорових перцептивних процесів.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович М.В. Математика: підруч. для 1 кл. / М.В.Богданович. – 3-тє вид., доповн. і доопр. – К.: Освіта, 2007. – 144 с.
2. Веремійчик В.М. Трудове навчання: підруч. для 1 кл. / І.М.Веремійчик. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 112 с.
3. Кодлюк Я.П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підруч. для магістр. та студ. пед. ф-тів / Я.П.Кодлюк. – К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. – 368 с.
4. Кочина Л.П. Математика. 1 кл.: проб. підруч. для серед. загальноосвіт. шк. / Л. П. Кочина, Н. П. Листопад. – К. : Літера ЛТД, 2007. – 160 с.
5. Любарська Л.М. Образотворче мистецтво: підруч. для 1 кл. / Л. М. Любарська, М. І. Резниченко. – К : Форум, 2003. – 112 с.



6. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник / В.Б. Шапар. – Х: Прапор, 2004. – 640 с.

### **АНОТАЦІЯ**

*Барбашова І. А. Підручковий ресурс у забезпеченні зорового сенсорного розвитку молодших учнів. Характеризується змістовий та процесуальний потенціал підручників з образотворчого мистецтва та математики у забезпеченні зорового сенсорного розвитку молодших школярів.*

**Ключові слова.** Підручник, текст, ілюстрація, вправа, зорове (кольорове та просторове) сприймання, молодші школярі.

### **АННОТАЦИЯ**

*Барбашова И. А.. Ресурс учебников в обеспечении зрительного сенсорного развития младших школьников. Характеризуется содержательный и процессуальный потенциал учебников по изобразительному искусству и математике в обеспечении зрительного сенсорного развития младших школьников.*

**Ключевые слова.** Учебник, текст, иллюстрация, упражнение, зрительное (цветовое и пространственное) восприятие, младшие школьники.

### **SUMMARY**

*Barbashova I.A.. Textbook resource in providing of visual sensory development of junior schoolchildren. The article characterizes a contents and procedural capacity of textbooks on fine arts and mathematics to ensure the visual sensory development of junior schoolchildren.*

**Key words.** A textbook, text, an illustration, an exercise, visual (color and spatial) perception, junior schoolchildren.